

НІМЦІ В ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Стаття присвячена висвітленню питання про роль та місце німців в історії Київського університету від часу його заснування. На прикладі розгляду окремих персоналій показаний внесок представників німецького народу в розбудову та діяльність одного з найбільш відомих університетів України.

Dieser Artikel ist Frage über die Rolle und den Platz von Deutschen in der Geschichte der Kiewer Universität gewidmet. Nach dem Vorbild der Betrachtung einzelner Personen wird der Beitrag von Vertretern des deutschen Volks zum Aufbau und zur Tätigkeit der bekanntesten Universitäten in der Ukraine gezeigt.

Від часу заснування університету св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) поважну частину його студентів, професорів, викладачів, а також ректорів становили німці за походженням

Професор політичної економії та статистики Микола Християнович (Nicolaus Paulus Carolus) Бунге тричі був виборним ректором університету, згодом міністром фінансів (1881 – 1886) та Головою Кабінету міністрів (1887 – 1895) Російської імперії. Народився він у Києві 11 (23) листопада 1823 р. у родині, відомій в місті від другої половини 18 ст. Початкову освіту отримав у 1-й київській гімназії, згодом навчався на юридичному факультеті університету св. Володимира, який закінчив 1845 р. зі ступенем кандидата законодавства.

16 червня 1852 р. М. Бунге за дисертацію “Теорія кредиту” був удостоєний університетом св. Володимира ступеня доктора політичних наук і того ж року затверджений екстраординарним професором, а в 1854 р. – ординарним професором кафедри політичної економії та статистики. 1869 р. вчений змінив попередню кафедру на катедру поліцейського права.

У 1859 р. 37-річний М. Бунге вперше став ректором університету “за призначенням”, і перебував на цій посаді до 1862 р. Той час відомий позбавленням російських університетів самоврядування. Однак і після повернення університетам виборчого права М. Бунге двічі обирався ректором університету: у 1871 – 1875 та 1878 – 1880 рр. У 1876 г. вченого було удостоєно звання заслуженого професора.

Залишив університет М. Бунге 1880 р., після призначення товаришем (заступником) міністра фінансів Російської імперії. Його твори, видані в Києві, публікувались, зокрема, в “Університетських відомостях”, там же були вміщені рецензії на дисертації економічного змісту¹.

Ернст-Рудольф (Ернест Рудольфович) Траутфеттер народився в Мітаві (Єлгава) 20 лютого 1809 р. Там же закінчив гімназію, а 1825 р. у Дерпті (Тарту) поступив в університет, який поцінував його в 1833 р. ступенем кандидата. 1835 р. Кенігсберзький університет присвоїв Е.-Р. Траутфеттеру ступінь доктора філософії, а 1839 р. університет св. Володимира – доктора природничих наук.

До Києва вчений потрапив 1838 р. В університеті св. Володимира Е.-Р. Траутфеттер був спочатку призначений на посаду ординарного професора ботаніки. 1853 р. вчений здійснив наукові відрядження в Київську, Подільську та Херсонську губернії. Особливо багато уваги він приділяв вивченню флори Київської губернії, зробив ряд докладних оглядів окремих родів і родин. Вчений широко відомий монографічною обробкою родів верб, люцерни, вики, дзвоників, рододендронів та ін. Цінною є його праця з історії російської ботаніки та бібліографія джерел з вивчення російської флори.

Видатною є роль Е.-Р. Траутфеттера у створенні та становленні Ботанічного саду університету. 5 травня 1839 р. попечитель Київського учбового округу дозволив “учредити” в Києві ботанічний сад, і п’ять днів потому вчений, на якого було покладено обов’язки організатора цього саду, узгодив з ректором університету кошторис на його утримання.

Після детального ознайомлення з місцевістю біля університету вчений прийшов до висновку, що на ній можна закласти сад. Перші роботи по закладці постійного ботанічного саду Київського університету розпочались в жовтні 1841 р. Загальне керівництво посадкою здійснював Е.-Р. Траутфеттер за планом архітектора В. Беретті.

Велика робота, проведена в університетському ботсаду в перші роки його організації Е.-Р. Траутфеттером, сприяла широкій популярності його не лише в Росії, а й за кордоном.

В університеті Е.-Р. Траутфеттер читав також лекції з мінералогії та геології; у травні 1841 р. терміном на один рік був обраний деканом II-го відділення філософського факультету, а 30 червня 1843 р. обраний на цю ж посаду вдруге на 4 роки. 1 липня 1847 р. вчений був призначений ректором на 4 роки, але ще до закінчення цього терміну, з нагоди введення нового порядку призначення ректорів, “уведений” на посаду ректора в 1850 р. із звільненням з посади професора. Перебував він на посаді ректора до 6 травня 1859 р. Вчений також завідував аграрним кабінетом, кабінетом механічної школи (1839 – 1843) та мінералогічним кабінетом (1842 – 1846).

Після виходу у відставку (1859) Е.-Р. Траутфеттера було удостоєно звання почесного члена Університету св. Володимира ².

Ректором університету (1883 – 1890) був також Микола Карлович Ренненкампф (1832 – 1899). Народився він в м. Олександрівка Чернігівської губернії в дворянській родині. Після закінчення чернігівської гімназії поступив на юридичний факультет ліцею кн. Безбородька (Ніжин). Звідти, услід за найпопулярнішим професором М.Х. Бунге, який полишив лицей 1851 р., перейшов в університет св. Володимира. Навчався спочатку на історико-філологічному факультеті, проте через півроку повернувся на юридичний, який закінчив 1855 р. Після нетривалої праці старшим вчителем 2-ї Київської гімназії 1858 р. в університеті йому було доручено викладання “енциклопедії законодавства”. 1862 р. М. Ренненкампф призначається виконуючим обов’язки екстра-ординарного професора; 1868 р. здобуває ступінь доктора державного права та затверджується ординарним професором кафедри юридичної енциклопедії.

1869 р. М. Ренненкампфа затверджують ординарним професором кафедри історії найважливіших давніх та нових законодавств. Зважаючи на відсутність професора для юридичної енциклопедії, він протягом 1871 – 1880 рр. безоплатно читав і цей курс. 1880 р. вченого переводять на кафедру енциклопедії юридичних та політичних наук.

Протягом 1863 – 1866 та 1870 – 1871 рр. М. Ренненкампф був членом університетського суду, у 1871 – 1879 рр. – кандидатом на посаду судді, 1881 р. знову був обраний членом університетського суду. Протягом 1883 – 1887 рр. вчений виконував обов’язки ректора університету.

Поза тим, М. Ренненкампф у 1856 – 1871 рр. викладав історію в Київському інституті шляхетних дівчат, був членом Ради колегії Павла Галагана. 1872 р. затверджений почесним мировим суддею Київського округу, а від 1875 до 1879 р. був київським міським Головою ³.

Київський університет закінчив і син М. Ренненкампфа Володимир, згодом – екстра-ординарний професор державного права Новоросійського (Одеського) університету ⁴.

Талановитий вчений і педагог Іван Якович Нейкірх (1803 – 1870) міністром народної освіти Російської імперії 1837 р. був призначений екстра-ординарним професором грецької словесності Київського університету. Наступного року він став ординарним професором і перебував на ньому до 1863 р. Під час роботи в університеті І. Нейкірха тричі обирали проректором та шість разів – деканом історико-філологічного факультету. Поза тим, вчений виконував обов’язки ректора в 1843, 1847, 1856, 1859 – 1860, 1861 та 1862 рр. І. Нейкірх відомий був виключною відданістю інтересам факультету та науки, обирався деканом головно через “повагу до нього факультету” ⁵.

Завідувачем кафедри фізики у 1869 – 1890 рр. працював професор Михайло Авенаріус (1835 – 1895); понад два десятиліття вчений також обіймав посаду директора метеорологічної

обсерваторії університету. Він вважається основоположником Київської школи експериментальної фізики; за дослідження в галузі термоелектричних процесів вчений здобув широке визнання ⁶.

Приват-доцентом кафедри міжнародного права працював уродженець Санкт-Петербурга Роман Іванович Базінер. Після закінчення 1866 р. курсу юридичних наук Університету св. Володимира був залишений в ньому зі ступенем кандидата. У 1870-х рр. викладав в університеті кілька спецкурсів ⁷.

На медичному факультеті від 1843 до 1859 р. викладав екстра-ординарний (від 1845 р. – ординарний) професор кафедри фармакології та загальної терапії Василь Васильович Беккер (1811 – 1874). Статський радник, саксонський підданий, він народився в м. Ревель (нині Таллінн) 1811 р. 1833 р. закінчив Дерптський університет, 1836 р. був удостоєний ступеня доктора медицини. У київському університеті в 1844 – 1845 рр. читав курс теоретичної хірургії з офтальмологією ⁸.

Уродженець Санкт-Петербурга “росіянин із німців” Дмитро Євстафійович Белінг (1882 – 1949) після закінчення київського університету (1909 р.) був залишений в ньому для підготовки до отримання професорського звання. Від 1915 р. працював старшим асистентом зоотомічної лабораторії університету, від 1916 р. – приват-доцентом. Викладав курси загальної зоології, анатомії людини та гістології ⁹.

Першим професором ботаніки (1834 – 1837) в університеті був уродженець Інспрука Вілібальд Готлібович Бессер (1784 – 1842). Директор ботанічного саду Крем’янецького ліцею (у його створенні вчений брав найактивнішу участь), В. Бессер зібрав для університету цінний гербарій та бібліотеку. Він створив опис флори Київської, Волинської а Подільської губерній, увівши в такий спосіб до наукового обігу десятки нових видів рослин. Наукові заслуги В. Бессера були гідно поціновані: він був обраний почесним та дійсним членом багатьох наукових товариств (Московського, Віленського, Варшавського, Лондонського, Боннського, Берлінського) ¹⁰.

Федір Карлович Борнгаупт народився 1842 р. в Ризі. Освіту отримав у приватному навчальному закладі, Ризькій гімназії та Дерптському університеті. Після тривалої практичної діяльності від травня 1883 р. працював в університеті на посаді екстра-ординарного професора кафедри хірургії з шпитальною клінікою ¹¹.

Професор університету Микола Андрійович Бунге (1842 – 1915) – один із ініціаторів заснування Київського політехнічного інституту. Після закінчення 1-ї київської гімназії та університету М. Бунге викладав в ньому технічну хімію, від 1881 р. був деканом фізико-математичного факультету. Також від 1873 р. він обіймав посаду Голови Київського відділення імператорського Російського технічного товариства, з 1872 р. – товариша (заступника) Голови Київського товариства дослідників природи ¹².

Уродженець Ревеля (Таллінн) професор університету (1846 – 1876) анатом і фізіолог Олександр Петрович Вальтер (1817 – 1889) був ініціатором створення та завідувачем одного з найкращих в Європі анатомічного музею (театру), спорудженого на кошти місцевих землевласників. У 1860 – 1881 рр. вчений редагував заснований ним у Києві журнал “Современная медицина”, чверть століття очолював кафедру фізіологічної анатомії університету, був членом кількох російських наукових товариств ¹³.

У Києві 1841 р. у дворянській родині народився Яків Якович Вальц. Після отримання освіти в 1-й київській гімназії та на фізико-математичному факультеті університету св. Володимира він спочатку викладав історію в зазначеній гімназії, а 1863 р. був направлений на два роки за кордон як стипендіат Міністерства народної освіти. Від 1865 р. вчений, отримавши ступінь доктора ботаніки, починає працювати в київському університеті на посаді приват-доцента. 1868 р. Я. Вальца було обрано екстра-ординарним професором для викладання морфологічної ботаніки; на цій посаді він перебував до 1871 р. ¹⁴

Е.Г. Гейбель, отримавши в Дерптському університеті ступінь доктора медицини, Радою університету св. Володимира 1865 р. був затверджений доцентом кафедри загальної терапії та фармакології, а 1877 р. – екстра-ординарним професором цієї ж кафедри. 1878 р. вченого було обрано секретарем медичного факультету і кандидатом на посаду університетського судді, яким він і був протягом одного року. Ординарним професором Е. Гейбель став 1882 р.; він викладав студентам медичного факультету

та фармацевтам фармакологію (з токсикологією), загальну терапію, вчення про мінеральні води, рецептуру та історію медицини¹⁵.

У 1837 – 1841 рр. посаду професора геології та мінералогії університету обіймав Ернест Карлович Гофман (1801 – 1871). На цей період припадає декілька наукових експедицій вченого у Київську, Подільську, Херсонську та Таврійську губернії. Про наукові заслуги вченого свідчить те, що до 1865 р. він був директором Імператорського мінералогічного товариства, йому також було присуджено “велику” Костянтинівську медаль¹⁶.

Християн Карлович фон Гюббенет народився 15 травня 1822 р. у Ліфляндії. 1847 р. Х. фон Гюббенет був призначений ад’юнктом кафедри державного лікарезнавства університету св. Володимира, від 1850 р. він – екстра-ординарний та (наступного року) ординарний професор кафедри теоретичної хірургії. Також працював у військовому шпиталі, а 1852 р. був призначений консультантом Київського кадетського корпусу. Під час сильної епідемії холери, що була в Києві у 1847 – 1848 рр., Х. фон Гюббенет кілька місяців присвятив лікуванню хворих у шпиталі; результатом роботи стало видання відповідної брошури російською та німецькою мовами, високо поцінованої фахівцями. 1870 р. вченого затверджено заслуженим ординарним професором, він був обраний членом кількох зарубіжних наукових товариств. Х. фон Гюббенет є автором праць з епідеміології, венерології, офтальмології та ін.¹⁷

У 1879 – 1884 рр. в університеті працював – спочатку лаборантом хімічної лабораторії, а згодом приват-доцентом з хімії – уродженець Санкт-Петербурга Микола Миколайович Каяндер¹⁸.

Одним із найвидатніших зоологів-фауністів XIX ст., дослідником фауни Правобережної України, північного узбережжя Чорного та Азовського морів був професор зоології та ботаніки університету Карл Федорович Кесслер (1815 – 1881). Народжений в містечку Дамрау (Східна Прусія), освіту він отримав в Санкт-Петербурзьких навчальних закладах. 5 листопада 1842 р. К. Кесслер Радюю університету св. Володимира був обраний ад’юнктом кафедри зоології, 1843 р. – секретарем філософського факультету, 1844 р. затверджений екстра-ординарним професором кафедри зоології, 1845 р. – ординарним професором цієї кафедри. Протягом 1856 – 1862 рр. вчений був деканом фізико-математичного факультету¹⁹.

Ординарним професором кафедри патології та патологічної анатомії університету працював Юлій (Фердинанд) Іванович Мацион, народжений в Ризи 1817 р. Після закінчення Дерптського університету він 1850 р. був удостоєний медичним факультетом Київського університету ступеня доктора медицини, 1852 р. призначений ад’юнктом кафедри приватної терапії, 1854 р. затверджений екстра-ординарним професором кафедри патології та патологічної анатомії, а 1858 р. – ординарним професором. В університеті Ю. Мацион викладав спеціальну патологію і терапію, завідував шпитальною терапевтичною клінікою. У 1868 – 1870 рр. обіймав посаду декана медичного факультету, був членом кількох наукових товариств²⁰.

Великою і заслуженою повагою користувався у киян Фрідріх Фрідріхович Мерінг. Народжений 1822 р. у м. Дона (Саксонія), освіту він отримав у Дрезденській гімназії, Дрезденській медичній академії та Лейпцігському університеті. В Росію його було запрошено 1845 р. як лікаря до лікарні графа Сперанського на Полтавщині (нині Черкаська обл.). 1 вересня 1853 р. Ф. Мерінга було затверджено ад’юнктом в університеті св. Володимира, цю посаду він обіймав до 1857 р., коли був призначений екстра-ординарним професором кафедри приватної патології і терапії. Від 1855 р. вчений звідував шпитальною терапевтичною клінікою, а з 1864 р. – факультетською терапевтичною клінікою. Ф. Мерінг викладав державне лікарезнавство, приватну патологію і терапію, а також історію медицини. 1858 р. вченого було обрано ординарним професором, 1865 р. його переведено на кафедру факультетської терапевтичної клініки, 1878 р. затверджено у званні заслуженого професора. Протягом тривалого часу Ф. Мерінг безоплатно виконував обов’язки лікаря-консультанта при місцевому управлінні Товариства Червоного хреста²¹.

Едуард Вільгельмович (Карл-Вільгельм) Мерц народився у Франкфурті-на-Одері 1810 р. В університеті викладав, протягом 1834 – 1849 рр., технологію, сільське господарство та лісівництво²².

Олександр Федорович фон Міддендорф (1815 – 1894) 1839 р. був призначений ад’юнктом кафедри зоології університету, від 1841 р. він – екстра-ординарний професор. Вчений викладав студентам філософського факультету етнографію, загальну зоологію та зоологію хребетних²³.

Керівником університетської аптеки та викладачем фармації був у 1854 – 1863 рр. уродженець Риги ад'юнкт-професор Микола Миколайович (Даніїл) Несзе²⁴.

1865 р. приват-доцентом кафедри зоології університету був затверджений Отто Михайлович Паульсон. Від 1867 р. він – екстра-ординарний професор, від 1876 р. – ординарний. Протягом 1876 – 1881 рр. був секретарем фізико-математичного факультету, від 1881 р. – проректором університету²⁵.

Карл Іванович Трітшель з відзнакою закінчив київський університет 1842 р. зі ступенем лікаря. 1868 р. був призначений ординатором терапевтичної факультетської клініки, у 1878 – 1879 рр. завідував терапевтичною шпитальною клінікою. 1879 р. був обраний екстра-ординарним професором кафедри приватної патології і терапії²⁶.

У лютому 1876 р. на посаду астронома-спостерігача при університеті св. Володимира було призначено вихованця Гельсінгфорського університету Вільгельма Івановича Фабріціуса²⁷.

На початку 1880-х рр. приват-доцентом кафедри клінічної та теоретичної хірургії університету працював його вихованець Адольф Іванович Флейшер²⁸.

Фізико-математичний факультет університету закінчив 1886 р. уродженець Ржищева (Київська область) Роберт Фогель (1859 – 1920). 1894 р. його було призначено астрономом-спостерігачем Київської обсерваторії. Наступного року вченому було присуджено премію “государя імператора” Російського астрономічного товариства. Від 1897 р. Р. Фогель екстра-ординарний професор кафедри астрономії та геодезії університету, з 1901 р. – директор Київської астрономічної обсерваторії²⁹.

Англійські мову та словесність в університеті в 1843 – 1846 рр. викладав лектор Микола (Йоган-Самуїл) Оттонович фон Фрейман, син командира Київського інженерного округу та будівничого Київської фортеці³⁰.

Прозектором анатомії, завідувачем зоологічного кабінету працював у 1841 – 42 рр. Іоакім-Ернест Карлович фон-дер-Фур³¹.

Протягом нетривалого часу (1846 – 1848 рр.) викладав теоретичну хірургію та офтальмологію екстра-ординарний професор кафедри теоретичної хірургії та офтальміатрії Оттон (Герман) Карлович Цільхерт (1815 – 1848)³².

Також недовго – у 1857 – 1858 рр. – викладав в університеті курс законів про державні повинності та фінанси його випускник Едуард Адамович Шварц (1835 – 1876)³³.

Професором кафедри загальної терапії та фармакології працював у 1861 – 1881 рр. Олександр Олександрович Шеффер. Від 1881 р. він – університетський суддя³⁴.

1875 р. приват-доцентом в університет був призначений Микола Шіллер (1848 – 1910). У наступному році, після захисту докторської дисертації, вчений обійняв посаду екстра-ординарного професора, завідувача першої в Україні кафедри теоретичної фізики³⁵.

Автором фундаментальної праці “Флора Середньої та Південної Росії, Криму та Середнього Кавказу” був визначний дослідник-практик професор ботаніки університету (1879 – 1894) Іван Федорович Шмальгаузен (1849 – 1894)³⁶.

В університеті працював (закінчивши його) і його син Іван (1884 – 1963), видатний біолог і зоолог, від 1922 р. академік Всеукраїнської академії наук³⁷.

Від 1894 до 1928 р. бібліотекою університету завідував Веніамін Кордт. За його планом архітектором К. Осьмаком 1914 р. був зведений будинок бібліотеки університету (нині філія № 1 Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). Під час Першої світової війни М. Кордт керував евакуацією до Саратова, а згодом – поверненням до Києва бібліотечного фонду університету, який на той час становив 700 тис. томів. Слід зауважити, що 1918 р. вчений був співорганізатором Всенародної бібліотеки України, у 1920-х рр. викладав в кількох київських вузах, працював в Археографічній комісії ВУАН³⁸.

Поза те, в університеті викладали Густав (Адольф) Іванович Ейсман, Отто (Оттон) Оттонович Ейхельман, Федір Федорович Ергардт, в ньому навчався киянин, відомий згодом полярний дослідник, академік Отто Юлійович Шмідт та ін.³⁹

Очевидно, що названі персоналії не вичерпують спис осіб німецького походження, доля яких була пов'язана з Київським університетом. Тож продовжувати пошуки, залучати до цієї праці студентів та краєзнавців – важливе нині і на майбутнє завдання. Як і належне пошанування тих, хто розвивав університетську науку та освіту.

- ¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира. – К., 1884. – С. 74 – 84; Київський ордена Леніна державний університет ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 10.
- ² Биографический словарь... – С. 656 – 658; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 9. – С. 3252.
- ³ Биографический словарь... – С. 561 – 565; Большая Энциклопедия. Т. 16. – СПб., Б.р. – С. 266.
- ⁴ Большая Энциклопедия. Т. 16. – С. 266; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 26. – СПб., 1899. – С. 577.
- ⁵ Биографический словарь... – С. 476 – 487.
- ⁶ Немцы Украины. Пилотный сборник. – Москва, 2002. – С. 6 – 7.
- ⁷ Биографический словарь... – С. 33.
- ⁸ Там само. – С. 36 – 37; Энциклопедический словарь Брокгауза... Т. 5. – С. 352.
- ⁹ Немцы Украины... – С. 16 – 18. Руда С.П. Дмитро Євстафійович Белінг (1882 – 1949) // Нариси з історії природознавства і техніки. 1994. Вип. 41. – С. 155 – 159.
- ¹⁰ Биографический словарь... – С. 36 – 37; Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVIII – перша пол. XIX ст. Бібліогр. словник. Вип. 1. – К., 1997. – С. 28.
- ¹¹ Биографический словарь... – С. 61 – 63.
- ¹² Там само. – С. 71 – 74; Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 108; Київський ордена Леніна... – С. 10.
- ¹³ Биографический словарь... – С. 84 – 89; Історія Київського... – С. 162; Енциклопедія українознавства... Т. 1. – С. 206.
- ¹⁴ Биографический словарь... – С. 89 – 93.
- ¹⁵ Там само. – С. 121 – 122.
- ¹⁶ Там само. – С. 132 – 137.
- ¹⁷ Там само. – С. 142 – 147; Енциклопедія українознавства... Т. 2. – С. 470.
- ¹⁸ Биографический словарь... – С. 237 – 238.
- ¹⁹ Там само. – С. 238 – 252.
- ²⁰ Там само. – С. 402 – 404.
- ²¹ Там само. – С. 404 – 407.
- ²² Там само. – С. 407 – 408.
- ²³ Там само. – С. 423 – 427.
- ²⁴ Там само. – С. 473.
- ²⁵ Там само. – С. 537 – 539.
- ²⁶ Там само. – С. 662 – 663.
- ²⁷ Там само. – С. 668 – 670.
- ²⁸ Там само. – С. 670 – 671.
- ²⁹ Енциклопедія українознавства... Т. 9. – С. 3520.
- ³⁰ Биографический словарь... – С. 679.
- ³¹ Там само. – С. 679 – 680.
- ³² Там само. – С. 722 – 723.
- ³³ Там само. – С. 740.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – С. 745 – 746.
- ³⁶ Там само. – 756 – 759; Історія Київського... – С. 144 – 145; Енциклопедія українознавства... Т. 10. – С. 3885.
- ³⁷ Енциклопедія українознавства... Т. 10. – С. 3885.
- ³⁸ Там само. Т. 3. – С. 1131.
- ³⁹ Биографический словарь... – С. 780 – 783, 777 – 780; Енциклопедія українознавства... Т. 2. – С. 619; Карамаш С. Шулявське коріння Отто Шмідта // Вечірній Київ. – 1990, 2 квітня.